

ԹԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

(Ալէքսանդր Մովսիսեան)

Կնսագրական ակնարկ

Այս տարի լրանում է մեր յայտնի վիպագիր պ. Շիրվան-զադէի դրական գործունէութեան քսանուհինդամեակը:

Աչքի առաջ ունենալով, որ Շիրվանզադէն ներկայ հայ դրողների մէջ չափազանց աչքի է ընկնում իր տաղանդաւոր և բեղմնաւոր գրչով, մենք կարեւոր ենք համարում տալ «Լուսայ»-ի երկարամեայ աշխատակցի բեղմնաւոր գործունէութեան նկարագիրը կարելովն չափ մանրամասն:

Կսկսենք նրա մանկութիւնից:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ,

Շիրվանզադէն ծնուել է Շամախի քաղաքում: Մետրիքական չունի, բայց, իր մօր ասելով, ծնուել է 1858 թ. ապրիլի 7-ին:

Նրա անունն է Ալէքսանդր, ազգանունը Մովսիսեան:

Նրա ծնողներն եղել են անդրադէտ: Հօր անունն էր Մինատ, նա առաջ եղել է դերձակ, ապա տորոնի առևտրական: Մօր անունն էր Ովսաննա, ծնեալ Բարախանեան:

Հայրը յաղթանդամ և շատ բարձրահասակ մի մարդ էր, խոժոռ դէմքով: Մայրը միջահասակ, նրբակազմ մի կին և համարւում էր քաղաքում գեղեցկուհի: Հայրը մի հպարտ և, միևնույն ժամանակ, խստաբնոյթ մարդ էր: Անկասկած նա սիրում էր իր որդուն:

Տարուայ մեծ մասը նա քաղաքից բացակայ էր լինում. որդին թողնուած էր իր մօր և տատի խնամքին: Նրա տատը, այսինքն հօր մայրը, իր որդու պէս մի յաղթանդամ կին էր: Նա յայտ-

նի էր քաղաքում իր առնական քաչութեամբ: Բայց արժէ այդ կնոջ մասին ասել մի քանի խօսք:

Ծաղիկը—այսպէս էր նրա անունը— ունէր երեք արուղաւակ, որոնցից երկուսը—մեծ և կրօսերը—կենսախինդ, անհող, շուալ մարդիկ էին, երրորդը, միջինը, այն է Շիրվանդադէի հայրը, վերին աստիճանի աշխատասէր էր: Նա ունէր և չորս աղջիկ ամուսնացած քաղաքի առաջնակարգ հարուստների հետ Շամախու երջանիկ օրերին: Յաճախ նա գիշերում էր իր այս կամ այն աղջկայ մօտ:

Մի ամառ գիշեր, Ծաղիկը իր աղջկայ տանը քնած է լինում: Յարձակում են այդ տան վրայ 7 թուրք թէ լեզգի աւաղակներ կողոպտելու նպատակով: Անդէն Ծաղիկը չի վախենում և ոչ էլ շփաթւում: Նա շատ ուժեղ կին էր: Նա դիմադրում է աւաղակներին և յաջողում է վերմակի մէջ փաթաթելով՝ նրանցից երեքին պատշգամբից շարտել այգին: Ինքը ստանում է դաշոյնի մի մեծ վէրք կողքի վրայ և ուշաթափւում: Բայց աւաղակները փախչում են: Այդ օրից Ծաղիկը հռչակւում է ինչպէս մի հերոսուհի և քաղաքում ամենքը վախենում են նրանից:

Հայրը թէև կամակոր, բայց վերին աստիճանի հշմարտասէր մարդ էր և ոչ ոքից չէր վախենում ճշմարտութիւն ասելու: Այս պատճառով էլ ինչպէս միշտ պատահում է, նա էլ ունէր շատ թշնամիներ, որոնք սակայն յարգում էին նրան և վախենում նրանից: Ղուբա քաղաքում, որի շրջակայքում ունէր տօրոնի ցանքսեր, նա չաճախ կատարում էր թշնամիների մէջ միջնորդ դատաւորի դեր և նրա վճռին հպատակւում էին ամենքը:

Մայրը մեղմաբնույթ, քնքշասիրտ մի կին էր և նրան է Ալէքսանդրը պարտական իր աղքատիկ ուսումը:

6 տարեկան հասակումսա ինքնակամ վազում է իրանց փողոցում գտնուող ուսուսնարանը, որ պահում էր հայ բողոքականների պարագլուխ Սարգիս վարպետը:

Մէկ թէ երկու տարի այստեղ մնալով, նրան տալիս են հայոց թեմական դպրոց: Այստեղ էլ մի երկու տարի մնալով,

անցնում է ռուսաց դաւառական դպրոց (уѣздное училище) և այստեղ աւարտում իր ուսումը: Սրանով էլ վերջանում է Շիր-վանդադէի դպրոցական ուսումը:

1872 թ. սոսկալի երկրաշարժի ժամանակ հարուստ Շա-մախին դառնում է աւերակ: Բնակիչները, մեծ մասամբ հա-յերը, սկսում են տեղափոխուել Բաղու: Քիչ անցած տորոնի գինն¹ ընկնում է, հայրը սնանկանում և նրանց ընտանիքը մնում է անօգնական: Նրա հայրը երդւում է այլևս Շամախի չը վե-րադառնալ, մինչև որ նորից կը հարստանալ:

Նա նորից դիմում է իր արհեստին—դերձակութեանը: Իր-րև ապացոյց, թէ որքան հաստատ էր իր խօսքին նրա հայրը— ահաւասիկ մի փաստ: Նա մնաց Ղուբա 15 տարի: Ալէքսանդրը արդէն չափահաս երիտասարդ էր, նա կարողանում էր իրանց ընտանիքի պարէնը հալթալթել: Շարունակ դրում էր հօրը, որ դալ իր ընտանիքի հետ ապրելու, բայց նա չէր զալիս: Մի օր արդէն որդու Թիֆլիզ եղած ժամանակ հեռագիր է ստանում, թէ նա հիւանդ է և ղնում է հօրը բերելու:

Տասնուհինգ տարի իր միակ արու զաւակին չը տեսնե-լուց լիտոյ, այդ մարդը իր որդուն դիմաւորեց շատ սառւ: Նրը մտաւ նրա սենեակը, նա անկողնուօքն էր, շրջապատուած իր բաշեկամներով: Կէս ժամի չափ նա գլուխը չը բարձրացրեց որդուն նայելու և երբ բարձրացրեց, ասաց նրան անտարբեր.

—Օհօ, մեծացել ե՛ս:

Նա մեռաւ 1886 թուին:

Դրա հակառակ, մայրը վերին աստիճանի փափկասիրտ կին էր:

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

1875 թուականն էր, երբ Ալէքսանդրը ղնաց Բաղու իր ընտանիքի օրուալ հացը վաստակելու նպատակով: Բարձր ուսման

1. Տորոնը մի տեսակ արժաթ է, որ մի ժամանակ գործ էին ածում Մոսկուայի, Մանչեստերի, Մարսէյի՝ գործարաննե-րում իբրև կարմիր ներկ: Ալիզարինը որ գտնուեց, նրա գինը ըն-կաւ, ամենքը սնանկացան և նրանց հետ Շ-ի հայրը:

մասին այլևս խօսք չէր կարող լինել: Նրանք սոված էին: Նրանց ընտանիքը բաղկացած էր իրանից, մօրից և երկու քույրերից, որոնցից մէկն արդէն ամուսնացած էր: Միակ եղբայրը Գաբրիէլ անունով մեռել էր 1872 թ. ծաղկից:

Բազում նա մտաւ նահանգական դատարան իբրեւ գրագիր 15 ռ. ամսականով: $1\frac{1}{2}$ տարի ծառայելուց լետոյ թողեց և մտաւ մի նաւթարդիւնաբերական ընկերութիւն հաշուապահի և կառավարչի պաշտօնով: Այդ ժամանակ նրա մայրը Ովսաննան և կրտսեր քոյր Աննըմանը եկան Բազու: Մեծ քոյր Խանումը, որ ամուսնացած էր, Ֆեսց Շամախում: Նրա ապրուստը դաժան էր: Շատ չափաւոր ռոճկով նա պիտի պահէր մի ամբողջ ընտանիք:

Քանի նա մեռաւ էր Բազում, ապրում էին իր մօրաքրոջ տիկին Մարիամ Աբէլեանի մօտ: Այդ բարի և ազնիւ կինը սիրում էր նրան իբրեւ հարազատ մայր և Ալէքսանդրը ոչնչով չէր տարբերւում նրա աչքում նրա զաւակներից, որոնցից մէկն այսօր մեր հռչակաւոր դերասանն է՝ Յովհաննէս Աբէլեանը, իսկ միւսը շնորհալի դրամատուրգ Ալէքսանդր Աբէլեանը:

Աբէլեան ընտանիքը ընթերցասէր էր, խաղաղ: Այստեղ նա սիրեց ընթերցանութիւնը, և կարդաց «Հիւսիսափայլ», «Գոռնկ», «Հանդէս նոր հայախօսութեան» և այլն, Արովեան — այն ժամանակուայ մեր ամբողջ նոր գրականութիւնը:

Հայերէնից նա անցաւ ռուսերէնին:

Բազուն մի փոքրիկ աննշան քաղաք էր այն ժամանակ: Այնտեղ նոյնիսկ մի հասարակ ընթերցարան չկար:

Նա յորդորեց մի խումբ տեղական երիտասարդների դիմել հայոց Մաշապտրական ընկերութեանը, խնդրելով, որ մի սենեակ յատկացնի ընթերցարանի համար:

Ընկերութիւնը մեծ սիրով ընդունեց նրա խնդիրը և մինչև անգամ իր վրայ առաւ բոլոր ծախսերը, բաց արաւ ոչ միայն ընթերցարան, այլև գրադարան:

Եւ Ալէքսանդրը հրաւիրուեց իբրեւ գրադարանի կառավարիչ:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ահա այդ գրադարանումն էր, որ Շիրվանզադէն սկսեց պարտապել ինքնակրթութեամբ:

Նրա ընթերցանութիւնն անկանոն էր այնչափ, որ չեմ կարծում թէ մի ուրիշն այնքան խառնած լինի իր մտաւոր կերակուրներն իրարու, որքան նա: Նա կարդում էր առանց որ և է սխտեմի ամեն ինչ, սկսած վէպից մինչև ամենաբարդ փիլիսոփայական գրուածները, որոնց, իհարկէ, մեծ մասամբ չէր էլ հասկանում:

Մի առ ժամանակ նա յափշտակուեց քաղաքատնտեսական գրականութեամբ: Կարդաց Մալթուս, Ռիկարդօ, Սեն Սիմոն, Պրուդոն, յետոյ Լասոսալ, աւելի ուշ Կառլ Մարքս: Շուտով նրան ծանօթացրեց այդ: Նրա վարվուուն հոգու համար չոր ու ցամաք քաղաքատնտեսութիւնը անբաւարար էր:

Նա յափշտակուեց գեղեցիկ գրականութեամբ և 1878-ից մինչև 1883-ը կարդաց ամբողջ ռուս գրականութիւնը, Շէքսպիր, Գէօթէ, Շիլլեր, Բայրոն, Վալտեր Սկոտ, Մոլիէր, յետոյ երկրորդական ստեղծագործողներ, որոնց թուում Շախիասզէն, որին չը սիրեց իր կանխակալ տանդանսի պատճառով:

Ապագայում, երբ նա ծանոթացաւ Ֆրանսիական ռէալական գրականութեան հետ, Բալզակն ու Ֆլօբեռն էին, որ գրաւեցին նրան:

Նոյն միջոցներին սկսեց գրել—նախ ռուսերէն և ապա հայերէն:

1878—79 թուին Շիրվանզադէն թղթակցում էր Тиф. Вѣстникъ լրագրին, մերթ ընդ մերթ յայտնի հրապարակախօս Գրաբօվսկու «Голосъ»-ին և աշխատակցում էր տեղական «Бакинскія Извѣстія» լրագրին:

Շուտով նա թողեց ռուսերէնը և սկսեց գրել հայերէն: Մի քանի թղթակցութիւններ ուղարկեց «Մեղուին», ապա անցաւ «Մշակը» և արդէն բաւական կանոնաւոր աշխատակցում էր այդ լրագրին:

Այդ միջոցներին նա հաշուաւդահ էր նաւթարդիւնաբերա-

կան զրասենեակներում և, ինչպէս լսել ենք, հաշիւները պահում էր ինչպէս վայել է մի մարդու, որ իր ծակ զրպանի կոպէկների հաշիւն էլ չը գիտէ:

Այնուամենայնիւ նա կարողացաւ իր ծախքով ամուսնացնել իր քրոջը և յետոյ նրա վիճակը համեմատաբար բարւոքուեց:

Նիրվանդադէի զրականական գործունէութիւնը իսկապէս սկսուած է 1880 թուից: Այդ և յաջորդ թուականին նա գրում է «Մշակում» մի շարք յօդուածներ Բագուի կեանքից, առանձնապէս բանուոր դասի կեանքի մասին: Նրա յօդուածները գրուած են ուշադրութիւն: Եւ „Кавказъ“ լրագիրը արտատրւում է նրանցից շատերը:

Գալով վիպագրութեան, նրա առաջին պատմուածքն է «Հրդեհի նաւթադործարանում», տպուած «Մշակում» 1883 թ. գարնանը: Նոյն տարուայ վերջերին սկսւած է նոյն լրագրում լոյս տեսնել «Գործակատարի լիշատակարանից» նրա առաջին վիպական փորձը: Փորձը դուր է գալիս ընթերցողներին: Եւ Ռաֆֆիի Խենթի հրատարակիչ պ. Արէլ Ապրէսեանը առանձին գրքով լոյս է ընծայում այն «Հրդեհի» հետ միասին:

Նոյն թուականի օգոստոսին Նիրվանդադէն թողնում է հաշուապահի պաշտօնը Բագուում և տեղափոխուած է Թիֆլիս, վեճած լինելով ամբողջովին անձնատուր լինել զրական գործունէութեան:

Արդէն այդ ժամանակ նա գգում էր, որ հայ դեղեցիկ գրականութիւնը մի ողորմելի բան է: Իր խոստովանութեամբ Նիրվանդադէի վրայ հայ հեղինակներից ոչ մէկը չէ ազդել: Նա կարդացել է «Վէրք հայաստանին» պատանի հասակում ոգևորութեամբ, Պռօշեանցի զրուածները հետաքրքրութեամբ, կարդացել է Ռաֆֆին յափշտակուած: Սակայն առանց ոչ մէկից լիովին զրաւուելու: Նրան վշտացրել է «Վէրք հայաստանի»-ի մէջ նրբութեան բացակայութիւնը, Պռօշեանցի տարրականութիւնը, Ռաֆֆիի հոգեբանական սխալները յանուն մի կանխակալ գաղափարի, որ գեղարուեստի համար սպանիչ տարր է: Համակրանքի մասին կարող է խօսք լինել, բայց ազդեցութեան մասին — ամե-

նեխն: Նա հայ հեղինակների մէջ վարպետ չէ ունեցել, նոյն խսկ լեզուի կողմից:

Նկարագրութիւնների և գործող անձանց բնաւորութիւնների հոգեբանական ճշմարտութիւն-ահա ինչ է նա նախ և առաջ փնտրել վէպի մէջ: Հայ վէպը չի տուել նրան իր փնտրածը և չէր կարող առաջ անաւանակուայ հայ ընթերցողների ճակի մանկութեան շնորհով:

Ահա ինչ է զրուս մեղ Շիրվանդադէն իւր մասնաւոր մի նամակում դեռ 10 տարի սրանից առաջ.

«Վէպը իմ կարծիքով ինքը կեանքն է: Այն չի սիրում կեղծիք և արհեստականութիւն: Նա, որ չի ուսումնասիրել մարդկային հոգին, չը պիտի լանդշէի զրիչ վերջներ կեանքը նկարագրելու: Սակայն դիւրին բան չէ ուսումնասիրել մարդկային հոգին: Դրա համար բաւական չէ միայն նայել, այլ և հարկաւոր է տեսնել: Իսկ տեսնելու համար աչք է հարկաւոր, արտիստի ամենատես աչքը:»

Նոյն դադափարը Շիրվանդադէն արտայայտեց դեռ նորերս հանճարեղ արձանագործ Ռօբէէնի խօսքերով...

Ճշմարտութիւնը եղել է նրա հոգու անկապտելի յատկանիշը: Ամենուրեք նա այն է փնտրել և այն պաշտել, միևնոյնն է լինի դա կեանքը, թէ նրա արտադրութիւնը-գեղարուեստը և զրականութիւնը, թէ մարդկանց գործողութիւնները:

Առաջին անգամ այդ ճշմարտութիւնը նա զտնում է ռուս վիպագրութեան մէջ: Նրան յափշտակում է Դոստոեւսկու հոգեբանութիւնը, յաճախ ծանծորայի, բայց միշտ հետաքրքրական:

Եւ այսպէս, մի ժամանակ նա յափշտակուում է ռուս գրականութեամբ: Անցնելով Լրոպականին, տեսնում է, որ ռուս գրականութիւնը իրօք ինքնուրոյն չէ, ինչպէս կարծում էր, այլ հետևողականութիւն եւրոպականին, մասնաւորապէս Ֆրանսիականին: Այնուհետև յափշտակուում է Դիկէնսով, Բալզակով, Շլո-րերով:

Մի բան, որ առանձնապէս նրան զրաւում է Լրոպականի գեղեցիկ գրականութեան մէջ, այդ չափի զգացումն է: Եւ ապա-դայում ոչ մի եւրոպական գրականութեան մէջ չէ տեսնում այդ

ղդացումը այնքան պահպանուած, որքան Ֆրանսիականի մէջ: Այս է պատճառը, որ նրա ընթերցանութեան զխաւոր հրապուրիչ նիւթը դառնում է Ֆրանսիական վէպը: Արդ, եթէ կարող է խօսք լինել աղդեցութեան մասին, այդ միայն Ֆրանսիականն է, որ աղդել է նրա վրայ:

1885 թուին նա գրեց «Նամուսը» ժողովրդի գոեհիկ խաւերի կեանքից: Միաժամանակ լոյս է տեսնում «Տօլստօյի» „Власть тьмы“ դրամը: Հայկական խիկար իմաստունները Շիրվանդադէին ասում են, թէ «Նամուսը» գրուած է Տօլստօի չիշեալ դրամի աղդեցութեամբ: Այդ ենթադրութեան պատճառն է երկու գրութեան սիւժէի նմանութիւնը: Սակայն նրա հակառակորդները կարծում են ամօթից, երբ իմանում են, որ «Նամուսը» լոյս է տեսել „Власть тьмы“-ից մի տարի առաջ: Նոյն թուին «Գործ» ամսագրին տալիս է հոգեբանական մի էտիւդ «Նորերից մէկը» վերնագրով:

Յաջորդ թուին հրաւիրուելով «Արծաղանքի» մշտական աշխատակից, տալիս է այդ հանդէսին մի շարք վէպիկներ և պատմութեան: Ահա նրանց ցանկը. «Օրիորդ Լիզա», «Խնամատար», «Արամբին», աւելի ուշ «Զուր յոյսեր», աստուհինդ տարի անցած», «Փաթմա և Ասադ», «Խելադարը» և «Թանկադին կապանք»:

«Արծաղանքին» աշխատակցում է աւելի քան վեց տարի, երբեմն փոխարինելով խմբագրին նրա բացակայութեան ժամանակ: Վարում է նրա առաջնորդողների բաժինը և իրօք խմբագրում շաբաթաթերթը:

Նոյն միջոցներին Գրիգոր Արծրունին հրաւիրում է նրան մշտական աշխատակից «Մշակի», բայց Շիրվանդադէն անյարմար է համարում թողնել «Արծաղանքը», մանաւանդ որ երկու լրագրների ուղղութիւնների մէջ օչինջ տարբերութիւն չէր տեսնում: Բացի այդ, նրան իրականաւոր ազատութիւն էր տուած «Արծաղանքում» գրել ինչ-որ նա կամենում էր և խմբագիրը չէր փոխում նրա ոչ մի բառը: Այն ժամանակ Արծրունին խնդրում է նրան գէթ հեռուից աշխատակցել իրան, տալով «Մշակին» վէպիկներ: Ժամանակի սղութիւնը նրան

Թոյլ չի տալիս Արծրունու առաջարկը կատարելու, և այս միջոցից «Մշակի» յարաբերութիւնները սառչում են, որ ապա դառնում է թշնամական:

1890—91 թուին թողնելով «Արծազանքը», որի ուղղութիւնն արդէն քանի զնում այնքան Շիրվանզադէի համար անհամակրելի էր դառնում, զգում է իրան լիովին ազատ: «Մուրճի» այն ժամանակուայ խմբագիր Ա. Արասխանեանցը խնդրում է նրան աշխատակցել և նա տալիս է նրան «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը:

1892 թուականին դրւում է «Կրակը» ուսանողական կեանքից. ապա նրա մէջ լցանում է «Քասսը» դրելու միտքը: Այդ ընդարձակ վէպը, որ Շիրվանզադէի ամենամեծ դործն է, խլում է նրանցից մի ամբողջ տարի: Լոյս է տեսնում նա առանձին հատորով Բագում:

1895 թուին նա համբողջում է Ռուսիայում և վերադառնալով Պետերբուրգից դեկտեմբերի 1-ին բանտարկւում է իրրև չեղափոխական: Երեք ամիս մենակ բանտարկութեան մէջ մնալով, արձակւում է: Բանտում եղած միջոցին դրւում է մի ընդարձակ «Յիշատակարան» բանտարկեալների կեանքից, սակայն բանտից դուրս դալիս ծեռագիրը վերցնում են նրանից և յանձնում ժանդարմերիային, չը նայելով, որ այնտեղ չը կար մի հակացենդուրական տող:

Երկու տարի տևում է նրա «Քաղաքական յանցանքի» քննութիւնը, 1898 թուի սկզբին նրան յայտնում են, որ տարադրւում է Կովկասից 2 տարի. նա ընտրւում է տարադրութեան համար «Օդեսսա» քաղաքը, ուր և կենում է 1898 թուի մայիսից մինչև 1899 թուի դեկտեմբերը: Օդեսսայում նա դրւում է «Մելանիա» վէպը: Վերադառնալով Կովկաս, դրւում է «Եւգինէ» դրաման, որ ունենում է ահագին յաջողութիւն թէ Թիֆլիսում, թէ Բագում և թէ այլ հայաբնակ տեղեր:

Այդ միջոցին մենք բացի «Մշակից» չունենինք լրագիր, այն ինչ նա կարիք զգալով երբեմն թէթև բաներ գրելու, մերթընդ մերթ աշխատակցում է «Տորագին»:

«Մուրճը», որ այդ ժամանակ պատկանում էր Կոստան-

դին Կրասնինիկեանին, դիմում է նրան՝ աշխատակցելու և նա տալիս է նրան «Արտիստը»:

1901 թվականին դրում է «Ցաւագարը», որ տպւում է «Հորիզոն» ժողովածուի մէջ:

1902 թվականին դրում է «Ունէր իրաւունք» դրաման, որ դրդւում է հայ հասարակութեան պահպանողական մասին և հանդիպում հայաժանքի սիւժէի լանդշուսթեան պատճառով: Այնտեղ Շիրվանզադէն հանդիսանում է պաշտպան կնոջ ազատութեան, և այս դիւր չի գալիս մեր ընկերական կեանքի նեխուած մթնոլորտի սիրահարներին. «Լուծայի» խմբագիր Գլատ ք. Աղանեանը արհամարհելով խաւարամիտների վայրիվերոյ կարծիքները, տպւում է իւր հանդիսում «Ունէ՞ր իրաւունքը»:

Տարի ու կէս անցած 1904-ի վերջին հայ բեմին տալիս է «Պատուի համար»: Առաջին անգամ այդ պիեսը ներկայացւում է Բաղում ահագին յաջողութեամբ և տեղական մամուլը նրա մասին խօսում է հիացմամբ: Պիեսը կրկնւում է: Ապա նա ներկայացւում է Թիֆլիսում և զտնու մաւելի մեծ յաջողութիւն: Տպագրուելով «Լուծայում», ապա առանձին դրքոյկով «Պատուի համար», գաւռում է ամենաժողովրդական բեմական երկր: Եւահա եօթ տարի է նա հայ բեպերտուարի առաջին զարդն է և ոչ մի պիես, ոչ թարգմանական, ոչ ինքնուրոյն, այնքան չի ներկայացւում, որքան «Պատուի համար»-ը: Բաւական է ասել, որ երկու սեզօնի ընթացքում միայն Արեւելան-Արմենեան խումբը այն ներկայացրեց Կ. Պօլսում և տաճկահայ ուրիշ քաղաքներում 40 անգամ: Ընդհանուր առմամբ այդ դրամը ներկայացուել է մօտ 250 անգամ ամենուրեք, ուր կայ մի բոլոն հայ: Մի թիւ, որ հայ բեմի համար երեւակայական կարելի է համարել: «Պատուի համարը» թարգմանուած է ֆրանսերէն, ռուսերէն, վրացերէն և տաճկերէն: Տաճկերէն խաղացուել է շատ անգամ և այժմ էլ խաղացւում է, վրացերէն խաղացուեց Թիֆլիսում և Դուլթայիսում անցեալ տարի: Այս տարի ևս նա վրաց բեպերտուարի մէջ է մտել «Եւգենէի» հետ: Ռուսերէն տակաւին խաղացուած է: Գալով Ֆրանսերէնին, լոյս կայ, որ այս տարի խաղացուի Պարիզում:

1903-ից մինչև 1905 թուականը նա աշխատակցում է «Լուսավորիչ» և այդ միջոցին բացի լիշեալ պիեսներից տալիս է «Վարդան Ահրուսեան» ընդարձակ վէպը, որի 3 մասից մէկն է դեռ լոյս տեսել, «Հաւատարիմ ընկերներ» ու «Գաղափարի դերի պատմութեանը»:

1905 թ-ի ամառը նա իր ընտանիքով տեղափոխուած է արտասահման որդիներին բարձրագոյն կրթութիւն տալու նպատակով և հաստատուում Պարիզում: Այստեղ սկսում է եռանդով ուսումնասիրել գեղարուեստները, ամբողջ օրերով թափառելով թանգարաններում: Միաժամանակ պայցելում է Սօրբոնը և երեք տարի շարունակ լսում նշանաւոր գիտնականների դասախօսութիւնները գրականութեան, արուեստների, պատմութեան և փիլիսոփայութեան մասին: Առանձին հետաքրքրութեամբ հետևում է ժամանակակից նշանաւոր քննադատ Էմիլ Ծաղկեի դասախօսութիւններին:

Պարիզը, համաշխարհային քաղաքակրթութեան այդ զրլխաւոր կենտրոնը և միակը իւր տեսակում, ընդլայնում է նրա աշխարհայեացեացը: Այնտեղ ամեն ինչ հետաքրքրում է նրան սկսած ծիարչաւից մինչև փողոցային կեանքը և գեղարուեստներից մինչև կեանքի բարիլոնեան ժխորը... Նա ծծում է այդ բաղմերանդ մթնոլորդը, որ յաճախ լի է թոյներով, իր ամբողջ թոքերով: Թոյնը չի ներդրածում նրա վրայ, ընդհակառակը նրա էութիւնից դուրս է մղում նախանձի, ատելութեան, չարակամութեան թոյնը, որ շնչել էր հայրենի երկրում: Այդ ժամանակից զգում է մի սոսկալի թախիծ, տեսնելով եւրոպական մթնոլորդի և հայ կեանքի մէջ եղած սոսկալի անդունդը: Այն անանցնելի անդունդը, որի ծայրումն զգում է իրան ամբողջ հինգ տարի և այժմ...

Պարիզ մնալով աւելի քան հինգ տարի, այդ ժամանակուայ ընթացքում նրա զրականական ապաւորութիւնները մերթ ընդ մերթ հաղորդւում են իր հայրենակիցներին «Երկիր», «Գործ», վերջերում «Հորիզոն» լրագրներում:

Այս հինգ տարուայ ընթացքում նա գրում է «Զուգիւր Ականջը» պատմութեամբ, որ տպուեց «Արշալոյս» լրագրում և երեք դրամա՝ «Աւերակների վրայ», «Կործանութեան» և «Ար-

մենուհի», որ այս տարի կը խաղացուի Թիֆլիսում: Նաև մի արարուածով մի կատակերգութիւն «Շառլատանը» վերնագրով:

Պարիզում եղած միջոցին Թարգմանուած է Ֆրանսերէնի նրա երկերից մի քանիսը: «Արտիստը» լոյս է տեսնում 1909 թուին Պարիզի հայոց միութեան ծախքով և շարժում Ֆրանսիացի ընթերցողների հետաքրքրութիւնը: Լրագրները խօսում են նրա մասին դուստանով: Մի քանի նշանաւոր հեղինակներ, ինչպէս Պիեռ Լատի, Էդմոն Փալի և այլն շնորհաւորական նամակներ են գրում նրան: Առանձին հիացմամբ խօսում են «Արտիստի» մասին Անտուար Լեռուա Բօլիէ, Ռօնի Էնէ և այլն:

Այնուհետև նա հայագէտ Ֆրեդերիկ Մակկերի միջոցով զբաղւում է Ֆրանսիացի հրատարակիչ իր գործերի: Կատարեալ բաղդ է գտնել հրատարակիչ Պարիզում մանուաւոր օտար հեղինակների համար: Հայ հեղինակներից այս բաղդին առաջինը արժանանում է Շիրվանդադէն: Ներկայումս մամուլի տակ է և շուտով լոյս կը տեսնի նրա երկերի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնների I հատորը — «Յաւազարի» թարգմանութիւնը: Հրատարակութիւնը կրում է ընդհանուր անուն «Petite Bibliothèque arménienne»: Բաշորդ հատորների մէջ կը մտնեն «Փաթմա և Ասաղը», «Ճանուհինդ տարի անցած», «Ջիւղի ականջը», «Պատուի համար», «Թանկագին կապանք» և դուցէ նրա մեծ վէպերից «Քասուր»:

Նրա երկերից ուսներէն թարգմանուած են. «Օր. Լիզա», «Նամուսը», «Թանկագին կապանք», «Փաթմա և Ասաղ», «Ճանուհինդ տարի անցած» և «Արսէն Դիմաքսեան» (վերջինը ոչ լիովին) և «Պատուի համար»:

Երեսուն տարի է Շիրվանդադէն զրական ասպարիզում է: Զէ զգում իրան ծեր և չէ կորցրել իր եռանդը: Նա իր կոչումը տակաւին կատարած չէ համարում. ունի ծեռքի տակ մի քանի խոշոր գործեր, որոնց վրայ տարիներ պիտի աշխատել: Զգում է, որ դեռ չէ տուել այն, ինչ որ կարող է տալ. յամենայն դէպս մենք տեսանք նրա զրասեղանում երկու մեծ վէպ-

րի, մի քանի պատմուածքների և երեք դրամաների ծրագիրը: Կը յաշողի՞, արդեօք, իրադործել իր փափաղը թէ ոչ-չը զիտեմ: Մահը մերն է, մենք մահին», ասում է ժողովուրդը:

Մի քանի տեղեկութիւններ էլ նրա մասնաւոր կեանքի մասին:

27 տարեկան հասակում ամուսնացել է: Ունի 2 արու և մի աղջիկ զաւակ: Մեծ որդին Ռուբէնը 24 տարեկան է և առաջիկայ տարի կաւարտի Բելգիայում Լիեժի համալսարանը, երկրորդ որդին 23 տարեկան Արմենը Պարիզի համալսարանի իրաւաբանական ֆակիւլտէի ուսանող էր, երրորդ կուրս անցնելու ժամանակ յանկարծ տկարացաւ և ստիպուեց թողնել ուսումը: Այժմ հօր ամենադժխաւոր հոգսը նրա առողջութիւնն է: Աղջիկը 16 տարեկան է, Մարգարիտը աւարտեց այս տարի Պարիզի Ֆենելոն անունով Լիսէն: Կինը ծնեալ Նինա Լօռու-Մելիքեան հանդուցեալ ղեդապետ Զաքարիա Լօռու-Մելիքեանի դուստրը, նրա վշտերի և ուրախութիւնների ընկերը, աստուածային համբերութեամբ բաժանում է 25 տարի և կրում հայ հեղինակի դառը վիճակը:

Բնաւորութեամբ Շիրվանդադէն ղուարթ մարդ է, աշխարհային կեանքը սիրող և չը գիտեմ ինչ կը լինէր, եթէ կեանքի դառն հանգամանքները կը ճնշէին նրան:

Ահա ինչ է գրում մեզ իւր մասին Շիրվանդադէն իւր մի մասնաւոր նամակում, որ մեր ծեռքն է անցել պատահաբար.

«Ինձ համար անհասկանալի է զրող մարդու խորշկը ընկերական կեանքից: Ինձ թւում է, որ հասարակական և անհատական վաքք ու բարքերի վերարտադրողը պէտք է անընդհատ շփուի հասարակութեան և անհատների հետ: Առանձնակի, մենակեաց գոյութիւնը չի կարող բաւականաչափ պաշար տալ վիպասանի երեւակայութեանը: Վէպ ասուած բանը կեանքի հայելին է և որպէս զի նա լաւ պատկերացնի այդ կեանքը, վիպասանը պէտք է միշտ մօտ լինի նրան: Քանի նա հեռու է, այնքան նրա հայելին թոյլ կարտայայտի»:

«Բացի դրանից անչափ կեանք վարող հեղինակը մե-

դանչում է մարդկային կոչման դէմ: Ի՞նչ իրաւունքով է նա խորշում ընկերութիւնից, քանի որ նա ինքնուրոյնաբար երկնքից ընկած մի էակ չէ, այլ նոյն երկրի ծնունդ, ուր ապրում է և շնչում: Ինչպէս անտառից հեռու բուսած ծառը ժամանակից առաջ է թառամում, նոյնպէս և մենակեաց մարդու հոգին կարող է թառամել վաղաժամ: Սիրում եմ կեանքը և ոչ միայն նրա հաճոյքները, այլ և դառնութիւնները, վշտերը և թշուառութիւնները: Սիրում եմ, որովհետեւ այնտեղ է սկսում և այնտեղ վերջանում մեր գոյութեան խորհուրդը»:

Հայ

